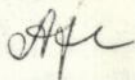

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені І.І.Мечникова

На правах рукопису

АФАНАСЬОВА Лариса Іванівна

РОСІЙСЬКІ ДВОЗНАЧНІ ПРИКМЕТНИКИ: ДО ПРОБЛЕМИ
ПОЛІСЕМІЇ

Спеціальність 10.02.01 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Одеса - 1993

М. 161. 1

ЛНБ України ім. В. Стефаника

Робота виконана в П...
імені Василя Стефаника

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Соколовська Жанна Павлівна

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Арват Нінель Миколаївна
кандидат філологічних наук, доцент
Рядчечко Нінель Григорівна

Провідна установа: Чернівецький державний університет
імені Юрія Федьковича

Захист відбудеться 9 вересня 1993 р. о 14 год.ні на
засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.24.88 з філоло-
гічних наук в Одеському державному університеті /270015,
м.Одеса, Французький бульвар, 24/26, ауд. 130/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
Одеського університету.

Автореферат розіслано 5 серпня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доцент

Тхор Н.М.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

10-24-53

Питання про існування полісемії до кінця не вирішене в сучасній семасіології. Більшість лінгвістів визнають полісемію як мовну універсалію, властиву лексико-семантичній системі мови.

Вивченню різних аспектів багатозначності присвячені численні праці, в яких аналізуються семантична структура багатозначного слова, характеристика дериваційних відношень в лексемах, види семантичних зв'язків багатозначного слова, критерії визначення межі полісемантів /Ю.Д.Апресян, Р.О.Будагов, В.Г.Гак, М.П.Кочерган, М.П.Муравицька, Л.О.Новиков, І.А.Стернін, Г.А.Уфімцева, Д.М.Шмельов та ін./.

В останні роки проблеми полісемії досліджуються на матеріалі семантичних об'єднань слів різних частин мови – тематичних та лексико-семантичних груп.

Залишається невирішеним ряд питань, таких, як багатозначність та омонімія, полісемія та моносемія, багатозначність і контекст, багатозначність у мові та мовленні. Реферована робота присвячена дослідженню двозначних прикметників, які є одним із найбільш поширених проявів полісемії.

Прикметники неодноразово були об'єктом лінгвістичного аналізу. Вивчалися різні лексико-семантичні групи прикметників, семантична структура кількісних та якісних прикметників, дериваційні зв'язки даної частини мови /Г.М.Артем'єва, В.С.Виноградова, М.І.Гураль, Н.О.Лисицина, М.П.Тимченко, З.А.Харитончик, О.М.Шрамм та ін./.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю комплексного підходу до вивчення двозначних прикметників. Аналіз полісемії дає можливість розширити уявлення про природу багатозначного слова, визначити місце кожного значення полісеманта в мовній моделі, що дозволяє відтворити мовну "картину світу".

Полісемія тісно зв'язана з мисленням. "Відношення думки до слова є насамперед не річ, а процес... Думка не виражається в слові, але удосконалюється в слові"¹. У мовознавстві до кінця не вивчені причини та результати полісемії, механізм виникнення нового значення. Полісемія, за визначенням Р.С.Будагова, потребує нових обґрунтувань.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі двозначних прикметників сучасної російської мови, визначенні її семії як етапу

¹Вингоетский Л. С. Мышление и речь. - М.-Л.: Соцгиз, 1934. - С.269.

в процесі полісемії, семантичній класифікації бісемантів.

Поставлена мета досягається вирішенням таких завдань:

1. Здійснити кількісну параметричну класифікацію двозначних прикметників. 2. Розглянути типи словникових тлумачень двозначних прикметників. 3. Проаналізувати семантичну структуру двозначних прикметників. 4. Бивчити процес розвитку значення, етапи та характер цього процесу. 5. З'ясувати роль відтінку значення в процесі полісемії. 6. Описати моделі та типи бісемії. 7. Визначити місце двозначних прикметників в лексико-семантичній системі мови.

Матеріал дослідження становить 2 445 двозначних прикметників, зафіксованих у Словнику російської мови в 4-х томах /далі МАС/. У процесі аналізу залучалися інші тлумачні словники, у тому числі Словник української мови, Словник польської мови, а також енциклопедичні словники.

Методи дослідження. Науковий пошук спирається на один із основних принципів, у відповідності з яким вивчення явища повинно розглядатися в процесі його розвитку від простого до складного, у взаємозв'язку з іншими явищами. Всебічний аналіз лексичних одиниць здійснюється за допомогою таких лінгвістичних методів і прийомів: метод компонентного аналізу як основний спосіб визначення смислової структури слова, описовий метод, елементи статистичного методу, прийом лінгвістичного конструювання, метод зіставного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному семасіологічному аналізі прикметників, представлених в чотирьохтомному академічному словнику російської мови, які об'єднані формальним показником двозначності. На великому мовному матеріалі як відносно замкнутій підсистемі лексико-семантичної системи мови досліджується механізм виникнення нового значення. Полісемія визначається як процес зі своїми етапами, фазами розвитку. Бісемія розглядається як один із початкових етапів багатозначності, що носить закономірний характер. Виявляється характер процесу полісемії. Визначається роль відтінку значення в цьому процесі. Описуються моделі та типи бісемії. Вперше представлена семантична класифікація двозначних прикметників.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що воно вносить певний вклад у вирішення складної проблеми полісемії, поглиблює уявлення про семантичну структуру багатозначного слова. Комплексний підхід до аналізу двозначних прикметників дає

можливість визначити закономірності розвитку бісемії, виявити тенденції виникнення нового значення слова. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого аналізу всіх багатозначних прикметників.

Практичне застосування. Дані, одержані в процесі дослідження, можуть знайти застосування в практичній лексикографії при створенні тлумачних словників для уніфікації словникових дефініцій, а також при створенні ідеографічних і тематичних словників. Матеріали дослідження можна впроваджувати в практику викладання вузівського та шкільного курсів лексикології, під час читання спецкурсів і проведення спецсеминарів.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Полісемія є явищем, яке має етапи, фази свого розвитку.

2. Бісемія є одним із початкових етапів процесу полісемії.

3. Відтінки значення можуть бути імпульсом для розвитку нового значення, показником кількісного або якісного прирощення смислу.

4. Процес полісемії підпорядковується певним закономірностям, які носять системний характер.

Апробація роботи. Дисертація та окремі її розділи обговорювалися на кафедрі слов'янських мов Прикарпатського університету, кафедрі російської мови та загального мовознавства Кіровоградського педагогічного інституту, кафедрі російської мови Одеського університету. Основні положення та матеріали дослідження повідомлялися на міжвузівських наукових конференціях з семантики мовних одиниць /Кіровоград 1987, Івано-Франківськ 1990/, Третіх наукових читаннях, присвячених 80-річчю з дня народження Т.П.Ломтева /Дніпропетровськ 1987/, Республіканській науковій конференції з контрастивної лінгвістики /Кіровоград 1993/, на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Кіровоградського державного педагогічного інституту імені В.К.Винниченка.

Основні положення дисертації викладено в п'яти опублікованих роботах.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатку.

Зміст роботи

У вступі обґрунтовується вибір теми дослідження та її акту-

альність і наукова новизна. Визначається мета і завдання дисертації. Характеризуються матеріал і методи дослідження. Формулюються теоретична та практична значимість роботи, основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Теоретичні основи дослідження" викладені основні напрямки в розробці проблеми полісемії. Дається огляд різних поглядів на дану проблему.

У мовознавстві немає єдиної думки щодо існування багатозначності. Відомо, наприклад, що О.О.Потебня та Л.В.Щерба запечували полісемію. Проте в поглядах учених на дану проблему знаходимо суперечність. Аналізуючи слово верста, О.О.Потебня пише, що воно може бути "многозначенательно"¹. Л.В.Щерба в одній із своїх праць стверджує думку про те, що слова можуть бути багатозначними².

Більшість лінгвістів визнають полісемію як важливий фактор існування та розвитку мови, показник лексико-стилістичного багатства мови.

Багатозначне слово - це мікросистема, яка характеризується певною організацією-структурою. В роботі описується семантична структура багатозначного слова. Даний термін може означати семантику слова в єдності всіх його значень і форм та семантику кожного значення слова. Виходячи з цього, розрізняються терміни "лексема", або "полісемант", для визначення багатозначного слова як єдиного цілого; "моносемант" для позначення однозначного слова; "семема", або "лексико-семантичний варіант", для позначення окремого значення полісеманта. Враховуючи, що двозначні прикметники - це цілісна одиниця, яка складається з двох семем, для її позначення використовується термін "бісемант". Наявність у слові двох значень визначається терміном "бісемія".

Семантична структура семеми включає такі компоненти: предметно-логічна частина, або смисл, чи денотативний компонент значення; відтінки значення; лексична та синтаксична сполучуваність; стилістичне та емоційно-експресивне забарвлення, або конотативне значення. Денотативне значення семеми може бути розкладене на складові елементи, для найменування яких використовується

¹Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. - М.: Учпедгиз, 1958. - С.15.

²Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. - С.304.

термін "сем". Семи - це мінімальні компоненти смислової структури семеми, вони розташовані не лінійно, а в ієрархії.

Цілісний аналіз семантичної структури слова опирається на модель семантичних відношень у лексиці, яка розроблена Ж.П.Соколовською¹. Дана модель створена на основі категорій пізнання та сфер буття. Вона є універсальним способом опису мовних одиниць, дозволяє встановити ієрархію сем в предметно-логічній частині семеми, виявити зв'язки між значеннями багатозначного слова "в глибину" та між семемами в межах семантичних об'єднань "в ширину", визначити закономірності розвитку значень.

Вивчення полісемії потребує врахування різних параметрів, характеристики багатозначних слів. В роботі використовувались елементарні статистичні підрахунки, в результаті яких було визначено, що кількість прикметників у МАС складає 15 347 слів, або 18 % від загальної кількості слів, зафіксованих у словнику. Однозначних прикметників 11 723, або 14,1 % /76% від кількості всіх прикметників/. Багатозначних прикметників - 3 624, або 4,3 % /24% від кількості прикметників/. У багатозначних прикметників загальна кількість значень /без врахування відтінків/ - 8 275 семем. Таким чином, середній коефіцієнт полісемії прикметників складає 2,2. Двозначні прикметники є найбільш поширеним типом полісемії - 2 445 слів, або 66,6 % від кількості всіх багатозначних прикметників.

В дослідженнях, присвячених проблемам полісемії, існує дві протилежні точки зору на роль багатозначності в лексиці. Одні лінгвісти вважають, що більшість слів у мові багатозначні /Р.О.Будагов, У.Вейнрейх, П.М.Денисов, К.О.Левковська/. Інші вчені, спираючись на статистичні підрахунки, стверджують, що переважна більшість багатозначних слів характерна для мовлення. В системі моги, в словнику кількість полісемантів не перевищує 30% /Н.П.Савельєва/. Одержані статистичні дані про кількість багатозначних прикметників підтверджують справедливості другої точки зору.

Полісемія як характерне явище, як особливий семантичний комплекс, за твердженням П.М.Денісова, починається зі слів з кількома десятками семантичних позицій і кінчається словами з

¹Соколовская Ж. П. система в лексической семантике. - Киев: Вища школа, 1979; Проблемы системного описания лексической семантики. - Киев: Наукова думка, 1990 г. а ін

числом семантичних позицій не менше восьми. Слова з так званою малою полісемією тяжіють до полюсу моносемії. В процесі подальшого дослідження виявлено, що двозначні прикметники, як й інші слова, мають складну структуру. З одного боку, вони тяжіють до моносемії, з іншого, - є початковим етапом формування полісемії.

Комплексний аналіз двозначних прикметників передбачає опис принципів розкриття значень, або семантизацію їх у тлумачних словниках. Мовознавці відмічають, що прикметники є одним із найскладніших матеріалів для упорядників словників. Семантизація слів не має єдиної системи. Використовуються різні способи тлумачення значень. В роботі аналізуються способи опису двозначних прикметників, основними з яких є такі:

1. Енциклопедичне тлумачення використовується для значення ботаничних та зоологічних термінів /Голенастий - 2. в знач. сущ. Зоол. 'название отряда птиц, имеющих длинные ноги, клюв и шею, к которому относятся цапля, журавель, кулик и др.'/.

2. Описове тлумачення /одне з найбільш поширених/ - це короткий опис значення слова через зв'язки з іншими словами /Озимий - 1. 'высеваемый и произрастающий под снегом'/.

3. Синонімічний спосіб розкриває значення слова через синоніми /Угрюмый - 1. 'мрачный, суровый, невеселый'/.

4. Відсиловні визначення не розкривають прямо значення слова, а вміщують формальний показник на тлумачення іншого слова. Найчастіше відсиловний спосіб використовується для опису похідних прикметників /Взрывной - 1. 'прил. к взрыв'/.

5. Заперечувальні тлумачення вказують на відсутність у слові яких-небудь ознак /Бездонный - 1. 'без дна'; Своеобразный - 1. 'не похожий на других'/.

Інші способи, такі, як ачтонімічний, перечислювальний, словотворчий, комбінований, для тлумачення двозначних прикметників використовуються менш активно.

Словникові дефініції двозначних прикметників, дають змогу розкрити значення слова, визначити компоненти-семи, на основі яких описуються етапи та типи полісемії.

У другому розділі "Бісемія як етап розвитку полісемії" аналізуються ступені процесу багатозначності, визначальну роль в яких відіграє бісемія.

Слова будь-якої мови мають потенційні можливості створення

нових значень. На цю особливість вказував У.Вейнрейх, говорячи про "безкінечну полісемію" мовного знаку.

Процес полісемії тісно зв'язаний з мисленням і може бути обумовлений соціальними та психічними факторами. Соціальні фактори пов'язані з розвитком суспільства, науково-технічним прогресом. Поява нових реалій позамовної дійсності викликає необхідність номінації цих реалій у мові. Психічні фактори визначають появу нових значень на основі асоціацій, переносів, емоційно-експресивного забарвлення. Соціальне і психічне в мові взаємодоповнюють одне одного. Наприклад, у слові "молния", яке зафіксовано ще в давньоруській мові, значення 'телеграма' та 'газета' виникли після появи цих реалій наприкінці ХІХ ст. Разом з тим ці значення виникають на основі асоціації з першим значенням, в якому може бути виділена сема 'швидкість'. Дані сема є імпліцитною і виділяється на основі аналізу поняття 'молния' в енциклопедичних та тлумачних словниках.

Процес полісемії викликає не відразу. Важливу роль у цьому процесі грають відтінки значення. Питання про відтінки є складним і остаточно не вирішеним в семасіології. Проблеми відтінку значення присвячені дослідження Ю.Д.Апресяна, Я.Бенковичевої, С.Г.Берсана, Р.О.Будагова, Д.М.Шмельова та ін.

У дисертаційній роботі визначається, що за своєю природою відтінки можуть бути внутрішньосеміологічними та внутрішньословними. Внутрішньосеміологічні відтінки є додатковими компонентами денотативного значення семми. Наприклад, семми Оливковий - 2. 'світло-коричневий, с жовтватим або зеленуватим стливом, цвета оливок'; Табачний - 2. 'зеленовато-коричневий, цвета табака'; Бронзовий - 2. 'золотисто-коричневий, цвета бронзи' інтегральною семмою 'коричневий' об'єднуються в синонімічний ряд з домінантою Коричневий. Індивідуальними семмами /с жовтватим або зеленуватим отливом', 'зеленовато-' 'золотисто-'/ вони співвідносяться зі словами Жовтий та Зелений і таким чином зв'язані з іншими фрагментами семантичної системи. В даному випадку відтінок значення є компонентом семантичної структури семми, який націлюється на її зміст.

Внутрішньословні відтінки, на відміну від внутрішньосеміологічних, подібні до семми, мають свою семантичну структуру, денотативний компонент. Вони є додатковим значенням у слові-полісемічті чи слові-моносеманті. У словниках такі відтінки відмічаються

за допомогою спеціального значка //: Безграмотний - 1. 'не уміючий читати і писати; не грамотний'; // 'не знаючий правил письма, делаючий грубіє помилки'. В роботі розглядаються внутрішньословні відтінки, які можуть бути перехідним етапом в розвитку нового значення. Наприклад, в лексико-семантичній групі 'хімічні елементи' у прикметників Стальної, Кремниевий, Чугунний, Оловяний, Металлический відтінок значення 'сделанный из...' служить основою для в'никнення переносного значення, в якому виділяється сема 'схожий на': Стальної - 2. 'сильний, крепкий'; Кремниевий - 2. 'твердий, непреклонний'; Чугунний - 2. 'гнетущий, тяжелый'; Оловяний - 2. 'тусклый, ничего не выражающий /о глазах/'; Металлический - 2. 'такой, как у металла'. Переносні значення в даних словах виникають на основі асоціацій з мотивуючим словом /наприклад, Сталь - 'твердий метал, ковкий, сребристо-серого цвета'/.

Але важливу роль у створенні значення відіграє й відтінок Стальної - 1 // 'сильний, крепкий', начебто зроблений із сталі/.

Однак відтінок значення не завжди бере участь у розвитку полісемії. Наприклад, у прикметників Аспидний, Бронзовий, Ртутний та ін. семема 'колір' розвивається не з відтінку 'сделанный из...', а з основного значення 'прил. к аспид, бронза, 'ртуть'.

Процес полісемії починається тоді, коли в однозначних словах з'являється відтінок. Цей процес можна спостерігати, наприклад, в групі слів, об'єднаних префіксальним компонентом без-/бес-/. В семантичній структурі даних слів виділяється сема 'відсутність', яка маніфестується префіксом. Інші семи можуть бути різними. Сема 'фізична якість людини' входить в семантичну структуру таких моносемантів: Бестелесний, Беспольний, Безволосий, Безбровий, Безглазый, Беспальний та ін. У деяких моносемантів даної ЛСГ з'являється відтінок значення, в якому сема 'фізична якість людини' переноситься на предмет: Безносий₀ - 'без носа' → // 'без носика'. Б. чайник; Безногий₀ - 'без ноги' → // 'без ножки'. Б. стол; Безухий₀ - 'без уха' → // 'без ушка'. Б. игла. У прикметнику Беззубий₀ відтінок значення 'неловкий, неумілий' характеризує властивість людини. Сема 'фізична якість' замінюється семою 'властивість'. Моносемант Беззубий₀ має відтінок значення 'лишений остроти, слабый'. Б. критика. Відтінок виникає на основі асоціації з першим значенням - 'без зубів', тобто такий, що не може спричинити гострий біль. Сема 'фізична якість' замінюється семою 'характер змісту', яка визначається

лексичною сполучуваністю зі словами стаття, фільм, виступ. У бісеманта Берголович нове значення формується вже не як відтінок, а як окрема семема 'лишений здорового смисла, глупий'. Сема 'фізична якість' перетворюється в сему 'інтелектуальна якість'. Поява в даній групі слів самостійного значення Безголович₂/ поряд з відтінками підтверджує положення про те, що полісемія - це процес, першим етапом якого є виникнення відтінку значення у моносемантів.

Другий етап розвитку полісемії визначається появою нового значення. Виникнення бісемії може здійснюватись через відтінок та без нього.

В деяких лексико-семантичних групах /'рослинний' та 'тваринний світ', 'мінерали', 'хімічні елементи' та ін./ у моносемантів активно виникає відтінок 'приготовлений із...', 'сделачний із...'. Основне значення у таких слів визначається в словнику відсилованим тлумаченням 'прилагательно к...', в якому виділяється сема 'відношення'. Ця сема може виражати відношення до різних частин денотата. Наприклад, в ЛСГ 'рослинний світ' такими частинами можуть бути плід, кора, деревина, гілка, корінь та ін. Відтінок 'приготовлений із...', 'сделанный із...' виражає відношення тільки до однієї частини денотату - плоду або деревини:

Сливовий₀ - 'прил. к слива'. → // 'приготовлений із слив'.
С. косточка. С. компот.

Кленовий₀ - 'прил. к клен'. → // 'сделанный із клена'.
К. лист. К. стол.

У деяких прикметників даної ЛСГ значення 'приготовлений із...', 'сделанный із...' відмічається не як відтінок, а як окрема семема двозначного слова:

Анисовий₁ - 'прил. к анис'. → 2. 'приготовлений із аниса'.
А. семена. А. масло.

Овсяний₁ - 'прил. к овес'. → 2. 'приготовлений із овса'.
О. поле. О. каша.

Бісеманти Грушевий, Черешневий включають обидва названих компоненти, перший із яких є відтінком значення, а другий - окремим значенням.

Грушевий₁ - 'прил. к груша', Г. ветка. → Грушевий₁ // - 'сделанный із груши'. Г. доски.

→ Грушевий₂ - 'приготовлений із груши'. Г. компот.

Черешневий₁ - 'прил. к черешня'. Ч. сад.

Черешневий₁// - 'сделанный из черешни'. Ч. чубук.

Черешневий₂ - 'приготовленный из черешни'. Ч. варенье.

Відтінок першої семемі і друга семема даних слів утворюються на основі першого значення. Виділення компонента 'приготовлений из...' в окрему семему можна визначити як кількісне прирощення смислу, зміну моносеманта в бісемант.

У прикметників, перше значення яких входить в різні ЛСТ, може виникати друга семема із значенням 'колір':

Вишневий₁ - 'прил. к вишня'. В. сад.

Вишневий₂ - 'темно-красный, цвета вишни'. В. бархат.

Сапфировый₁ - 'прил. к сапфир'. С. россыпи.

Сапфировый₂ - 'слиный, цвета сапфира'. С. глаза.

Відтінок в даних словах не бере участі в процесі формування значення 'колір'. Це значення виникає в більшості бісемантів як друга семема. Тільки у прикметників Карминний, Стальной, Оловянный значення 'колір' відтічене як відтінок.

Розвиток полісемії - це "розширення" значення. Проте в окремих випадках може виникати зворотній процес. Наприклад, у прикметника Абрикосовий відбувається "згортання" значення 'колір'. Цей процес можна розглянути, спираючись на різні тлумачні словники - МАС, Словарь Д.М.Ушакова /ТСУ/, Словарь В.І.Даля /ТСД/, Словарь русского языка ХУШ в. /С-ХУШ/, Словник української мови /СУМ/, Słownik języka polskiego.

Слово Абрикосовий в різних словниках представлено такими значеннями:

МАС
Прил. к абрикос.
А. дерево.
//Приготовленный из абрикосов.
А. варенье.

ТСУ
Прил. к абрикос.
А. дерево.
//Приготовленный из абрикосов.
А. мороженое.

ТСД
Прикм. до абрикос і абрикоса. А. дерева.
//Вигот. з абрикос.
А. сік.

С - ХУШ
1. Отн. к абрикосу. Ядра абрикосовые.
2. Цвета абрикоса. Золотник и

ТСД
Абрикосъ, плодъ и дерево. Абрикосовая косточка.
Абрикосовое дерево;

Słownik języka polskiego
Morelowy
1. "odnoszący do moreli (drzewa albo owoc); zrobiony z owocow moreli".

лапки абрико- совне.	цветь світло- бліднооранжевий.	2. "majacy kolor dojrz- zalej moreli (rozowy z odcieniem zoltawym)".
-------------------------	-----------------------------------	--

Всі словники у прикметника Абрикосовий відмічають значення 'прилагательное к ...' /'относящийся к ...'/. В сучасних російській, українській та польській мовах ця семема має відтінок 'приготовлений из ...'. Друге значення 'цвета абрикоса', яке зафіксоване в С-ДУШ, ТСД і в Словнику польської мови, втрачене в сучасних російській та українській мовах. "Згортання" значення 'колір' відбулося, напевно, тому, що семема Абрикосовий₂ із значенням 'колір' витиснулася прикметником Оранжевий, який означає один із основних кольорів спектру. Іншою причиною втрати значення є те, що семема Абрикосовий₂ знаходиться на периферії синонімічного ряду, де ядром /домінантою/ виступає слово Оранжевий. Таким чином, двозначне слово Абрикосовий стає однозначним.

Даний процес нетиповий і зафіксований тільки в окремих випадках. У більшості прикметників, як зазначено, проходить процес розширення значення. Етап виникнення бісемантів розглядається в роботі на прикладах слів різних ЛСГ. Даний етап визначається такою схемою:

моносемант + відтінок → семема₁ + семема₂ = бісемант.

Наступним етапом процесу полісемії є виникнення третього значення. Цей процес проходить менш активно у порівнянні з процесом бісемії.

Наприклад, у словах Заячий, Медвежий в першому значенні 'прил. к ...' є відтінок 'сделанный из ...'. У другій семемі Заячий₂ - 'робкий, трусливий'. З. натура; Медвежий₂ - 'напоми-наючий чем-л. медведя'. М. фігура - сема 'якість тварини' замінюється семою 'якість людини'. Третє значення - термін 'как составная часть некоторых ботанических названий' виникає на основі першого значення.

У прикметника Кошачий значення 'свойственный кошке; такой, как у кошки'. К. шага - є відтінком до першої семемі, а не самостійною семемою, як в описаних прикладах. Друге значення 'сделанный из меха кошки' утворене від першої семемі. Третя та четверта семемі формуються на основі першої і мають термінологічне значення.

В результаті процесу полісемії може виникнути кількісне приращення смислу. У прикметників Умний, Глухий значення проти-

лежні, але співвідносяться між собою. Значення 'виражающий ум' в слові Умний відмічене як відтінок до першої семеми, а в слові Глупий значення 'свидетельствующий о недостатке ума' визначається як друга семема, і, таким чином, прикметник Глупий стає трьохзначним на відміну від бісеманта Умний.

У лексем Дешевый, Дорогой співвідносяться перше і друге значення. У полісеманта Дорогой виникає третє значення 'такой, к которому испытывают любовь, нежность', яке відсутнє у бісеманта Дешевый. Відбувається якісне прирощення смислу.

На даному етапі розвитку полісемії - від бісеманта до полісеманта - виникнення нового значення може бути обумовлене термінологізацією, кількісним та якісним прирощенням смислу. Таким чином, процес полісемії проходить наступні етапи:

I етап - моносемант \rightarrow моносемант + відтінок значення;

II етап - моносемант + відтінок значення \rightarrow бісемант;

III етап - бісемант \rightarrow полісемант.

У дослідженні робиться спроба виявити характер процесу полісемії. Аналіз етапів розвитку багатозначності показує, що процес полісемії обумовлений такими ж типами відношень, які Д.М. Шмельов визначає як парадигматичні, але відношення виникають не між членами лексико-семантичних парадигм, а між семемами та відтінками в структурі лексеми. Це відношення детермінації, комплементарності та автономності.

Характер процесу багатозначності визначається детермінаційними відношеннями, коли відтінок обумовлює виникнення нового значення. Такими відношеннями визначається поява другої семеми у бісемантів Звучный, Дилкий, Хищный, Жгучий, Радостный, Грустный, Приветливый та ін.

Розвиток багатозначності може бути обумовлений одночасно відтінком і основним значенням. Такий характер процесу полісемії визначається відношеннями комплементарності, наприклад, у бісемантів Плодовитый, Грозный, Властный, Едкий, Жгучий, Умный, Глупый та ін.

Автономні відношення в процесі полісемії виникають тоді, коли відтінок не зв'язує перше та друге значення, наприклад, у бісемантів Пасмурный, Прохладный, Чахлый, Бронзовый, Мединовый та ін.

У третьому розділі "Закономірності розвитку бісемії" описуються моделі та типи двозначності.

Вивчення етапів розвитку полісемії дало можливість виявити закономірності виникнення нового значення, що пов'язані з дериваційними відношеннями у структурі багатозначного слова. Ці відношення обумовлюють здатність слове створювати нові значення на основі асоціацій. Асоціативно-дериваційні відношення дозволяють визначити способи виникнення значень. Для опису цих способів використовуються такі терміни, як регулярність/нерегулярність, модель, тип, формула.

Визначаємо, слідом за Ю.Д. Апресяном, регулярність як можливість семантичного розвитку слова за моделями. Модель - це зразок, за яким виникають нові значення у семантично близьких слів. Серед моделей можуть бути виявлені продуктивні типи, які повністю охоплюють слова даної групи, та непродуктивні, що лиш частково проявляються в групі слів. Моделі бісемії можуть реалізовуватись різними типами. Визначення моделей спирається на компонентний аналіз словникових дефініцій.

При вивченні закономірностей розвитку бісемії було виявлено, що похідні з точки зору словотвору прикметники утворюють більш регулярні та продуктивні моделі. Серед бісемантів похідні складають значну частину. Вони мають однотипну семантичну структуру, що дає змогу визначити інтегральні семи, на основі яких описувались типи розвитку нових значень.

Моделі бісемії визначаються в зв'язку з приналежністю основного і похідного значень до тематичних і лексико-семантичних груп.

Модель 'ціле - частина' обумовлює виникнення нових значень у словах, що входять до різних ЛСТ ідеографічного поля 'буття'. Модель реалізується такими типами:

1. Тип 'ціле - найбільш цінна частина'. За даним типом розвивається значення 'приготовлений из ...' у слів ЛСТ 'рослинний' та 'тваринний світ'. Виникнення значення визначається конкретними компонентами мотивуючого іменника 'плід', 'хутро', які можна позначити абстрактною семою 'найбільш цінна частина'. Ця сема і несе заряд полісемії.

Клубника₂ - 'душистые сладкие красные ягоды этого растения' → Клубничный // - 'приготовленный из клубники'.

Белка₀ - 'небольшой пушистый зверек отряда грызунов...', а Беличий // - 'сделанный из меха белки'.

таке мех цього зверька'.

За даним типом розвивається нове значення або відтінок у таких слів: Ананасний₀//, Луковий₀//, Помидорний₀//, Різаний₀//, Яблочний₀//, Гороховий₁//, Лимонний₁//, Куриний₁//, Овсяний₂//, Вероложний₂ та ін.

За цим типом виникають значення у прикметників ЛСГ 'мінерали', 'хімічні елементи', 'тканини': Бирюзівий₁//, Опаловий₁//, Чугунний₁//, Капроновий₂ та ін.

2. Тип 'ціле - найбільш характерна ознака'. Значення виникає на основі найбільш характерної ознаки, названої у мотивуючому слові. Може формуватися значення 'колір', 'фізичні якості людини'.

Малина₂ - 'душисте сладке, --- Малиновий₂ - 'темно-
обычно красного цвета, яго- красный, цвета ягод
ды этого растения'.

Журавль₁ - 'болотная пере- --- Журавлиный₂ - 'напомина-
летная птица отряда голе- ющий чем-либо журавля,
настных, с длинными ногами, такой, как у журавля'.
шей и клювом'. Ж. ноги.

Даний тип реалізується в прикметниках Сиреневий₂, Аспидний₂, Вишневий₂, Каштановий₂, Изумрудний₂, Канареечний₂, Соломенний₂, Янтарний₂, Лебединий₂, Соболиний₂, Львиний₂, Бычий₂ та ін.

Тип полісемії є регулярним і продуктивним.

Модель 'частина - ціле' основана на гіпонімічних, видо-родових відношеннях, реалізується такими типами:

1. Тип 'вид - рід'. Друге значення, яке виникає за даним типом, є терміном для найменування сімейства рослин чи тварин.

Дельфиновий₁ - 'прил. → Дельфиновий₂ - в знач. сущ. Зоол.
к дельфи'. 'название семейства млекопитающих подотряда зубатых китов'.

Цей тип є продуктивним і регулярним і обумовлює виникнення таких слів: Белічий₂, Дососевий₂, Кипарисовий₂, Тувовий₂, Березовий₂, Лавровий₂, Пчелиний₂, Фіалковий₂, Рутовий₂, Цитрусовий₂ та ін.

11 Тип 'найбільш характерна ознака - ціле'. В основу розвитку значення покладена якась характерна ознака.

Полорогий₁ - 'име --- Полорогий₂ - в знач. сущ. Зоол.
опий полне рога'. 'название семейства млекопитающих с полыми рогами'.

За цим типом виникають значення у прикметників Ланцетний₂, Хвойний₂, Слоновий₂, Земноводний₂, Двукрылий₂, Сумчатий₂, Терновий₂ та ін., а також у слів, перша семема яких означає 'масть коня', а друга - назву коня: Вороной₂, Гнедой₂, Чубарий₂, Чадний₂ та ін.

Тип є регулярним, але непродуктивним, бо охоплює не всі слова даних ЛСГ.

Модель 'людина - природа' оснований на відображенні в свідомості і в мові протиставлення істот та неістот, а серед істот - людини та іншого біологічного світу.

1. Тип 'людина - жива природа'. Значення виникають у прикметників, в першій семемі яких виділяється сема 'людина', а в другій - семи 'рослина', 'тварина':

Курчавий₁ - 'вільнийся' → Курчавий₂ - 'пышно растуший, с завитками /о воло- с богатой листвою'. К. ива. сах/'. К. волосы.

Голоногий₁ - Разг.'с → Голоногий₂ - 'с ногами, не неприкрытыми голыми пскрытыми шерстью, опере- ногами, босой'. нием /о ттипах, животных/'. Г. малчишка.

Цей тип реалізується в словах: Безусий₂, Коренастий₂, Плакучий₂, Нагой₂ та ін. і є регулярним, непродуктивним.

11. Тип 'людина - нежива природа'. Розвиток значення відбувається в результаті трансформації семи 'фізична якість людини' в сему 'властивість предмета'.

Горбачий₁ - 'с горбом'. → Горбатий₂ - 'изогнутый, с Г. челожек. гороиной'. Г. мост.

За даним типом виникають такі семемі: Безносий_{0//}, Безногий_{0//}, Широконосий₂, Кривоногий₂, Пузатий₂, Тупоносий₂ та ін.

11. Тип 'жива, нежива природа - людина'. Спостерігається зміна семи 'нежива, жива природа' в сему 'людина'.

Вислоухий₁ - 'имеющий' → Вислоухий₂ - Прост. 'глупо- отвислые уши /о жи- ватый, нерасторопный /о че- ртных/'. ловеке/'.

За цим типом розвиваються значення прикметників: Дохлий₂, Косматий₂, Мягкий₂, Дохматий₂, Хилячий₂, Плотоядний₂, Ретрельний₂, Дремучий₂, Килучий₂ та ін.

Модельовання процесу полісемії носить системний характер і дає можливість виявити тенденції семантичного розвитку слова.

Наприклад, прикметники Банановий, Манговий зафіксовані в МАС як однозначні з тлумаченням 'прил. к банан; манго'. Б. кожура; М. дерево. На рівні мовлення з'явилися сполучення Банановий лигер, Банановое мороженое, Манговий сок, які не фіксуються словниками. Розвиток значення 'приготовлений из ...' здійснюється на основі моделі 'ціле - частина', тилу 'ціле - найбільш цінна частина'. Таким чином, дані слова у словнику можуть бути представлені як двозначні.

У висновках систематизовані та узагальнені основні результати дослідження, які впливають із комплексного аналізу двозначних прикметників. Одним із головних підсумків роботи є висновок про те, що полісемія - це процес, який має етапи розвитку. Початковим етапом процесу багатозначності є почва відтінку значення у моносемантів. На наступному етапі виникає друге значення, що свідчить про появу бісемантів. Кількісний аналіз двозначних прикметників свідчить про те, що бісемія є найактивнішою зоною полісемії. Двозначні прикметники становлять більше половини всіх багатозначних прикметників.

Важливу роль в процесі полісемії грають відтінки значення, які можуть бути показником кількісного або якісного прирощення смислу.

Характер процесу полісемії може бути обумовлений детермінантами, комплементарними або автономними відношеннями.

Аналіз семантичної структури двозначних прикметників дає змогу виявити моделі та типи бісемії, які підпорядковані певним закономірностям і носять системний характер. За описаними моделями розвиваються значення не тільки у бісемантів, а й у монота полісемантів.

Завдяки регулярності та системності процесу полісемії можна виявити тенденції розвитку значень, прогнозувати появу нових значень у словах.

Додаток містить список двозначних прикметників, а також семантичну класифікацію бісемантів, зроблену на основі моделі семантичних відношень у лексиці.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. О семантических связях семем в лексеме // Семантика языка и текста / К проблеме изучения русского языка в союзных республиках/. - торые Кировоградские семантические чтения: Тезисы межвузовской научной конференции. - Кировоград, 1987. - С. 54-55.

2. Организация структуры лексического значения двузначных прилагательных // Внедрение результатов исследования молодых ученых в реализацию реформы средней и перестройки высшей школы: Тезисы научно-практической конференции, - Кировоград, 1988. - С.51-52.
3. Компонентный анализ в семантических исследованиях // Актуальные проблемы общей семантики и семантики русского языка: Тезисы докладов межвузовской научной конференции. - Ташкент, 1988. - С.45-47 /в соавторстве/.
4. Статистический анализ многозначных прилагательных современного русского языка // Актуальные проблемы русского языкознания. - Кировоград, 1992. - С.2-9.
5. Семантизация двузначных прилагательных в толковом словаре // Вопросы русского языкознания /Межвузовский сборник научных трудов/. - Кировоград, 1993. - С.61-65.

AB 27.854

AB 27.854